

W: Krzysztof Brzechczyn, Mieszko Ciesielski, Eliza Karczyńska (red.), *Jednostka w układzie społecznym. Próba teoretycznej konceptualizacji (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 22)*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych, 2013, s. 223-252.

Krzysztof Brzechczyn

Instytut Filozofii

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ZWYCIĘSKA REWOLUCJA I PRZEGRANA MODERNIZACJA. PRÓBA PARAFRAZY TEORII REWOLUCJI SPOŁECZNYCH THEDY SKOCPOL W APARATURZE POJĘCIOWEJ NIE-MARKSOWSKIEGO MATERIALIZMU HISTORYCZNEGO¹

Abstract. The purpose of this paper is to paraphrase in notion apparatus of non-Marxian historical materialism the theory of revolution elaborated by Theda Skocpol. In successive chapters the notions of modernization, the nature of state power, society of agrarian bureaucracy and mechanism of victorious revolution are paraphrased. This paraphrase allows to distinguish two kinds of agrarian bureaucracies resulting in two different outcome of social revolution. In case of the agrarian bureaucracy of economical type the victorious revolution led to successful modernization but in case of agrarian bureaucracy of economical type, the victorious revolution led to unsuccessful modernization.

Słowa kluczowe: Leszek Nowak, modernizacja, nie-Marksowski materializm historyczny, rewolucja społeczna, socjologia historyczno-porównawcza, Theda Skocpol

Keywords: Leszek Nowak, modernization, non-Marxian historical materialism, social revolution, comparative historical sociology, Theda Skocpol

Wstęp

Niniejszy artykuł stanowi próbę parafrazy koncepcji Thedy Skocpol, autorki pracy *States and Social Revolutions*, wydanej w 1979 r., w aparaturze pojęciowej nie-Marksowskiego materializmu historycznego (n-Mmh), teorii historycznej sformułowanej przez Leszka Nowaka; pierwsza praca z zakresu tej

¹ Praca nad tym artykułem była możliwa dzięki stypendium Fundacji Kościuszkowskiej, które w 2000 r. pozwoliło mi na pobyt w University of Illinois w Chicago. Dziękuję prof. Krzysztofowi Łastowskiemu za uwagi do wcześniejszej wersji artykułu.

teorii *U podstaw teorii procesu historycznego* wyszła również w 1979 r., lecz dostępna była wówczas jedynie w wydaniu samizdatowym.

Obie teorie, choć w różnym stopniu, ujmują problem modernizacji społeczeństw. Aby scharakteryzować te dwa ujęcia teoretyczne, proponuję następującą klasyfikację teorii modernizacji, opierając się na dwóch pytaniach-kryteriach. Pierwsze kryterium pyta o sposób modernizacji danego społeczeństwa, które może przebiegać w sposób rewolucyjny lub ewolucyjny. Drugie kryterium pyta o typ czynników stymulujących modernizację społeczeństwa. Mogą być one wewnętrzne lub zewnętrzne wobec modernizującego się społeczeństwa. Krzyżując te dwa kryteria, otrzymujemy cztery typy teorii modernizacji:

- ewolucjonistyczno-endogenny, który utrzymuje, że modernizacja jest procesem wewnątrzspołecznym, prowadzącym do stopniowych przekształceń struktury społecznej i gospodarczej;

- ewolucjonistyczno-egzogeny, wedle którego pod wpływem uwarunkowań zewnętrznych typu politycznego (np. rywalizacji na arenie międzynarodowej) lub gospodarczego (np. handlu zagranicznego i wymiany) następuje stopniowe przekształcanie struktur społecznych i gospodarczych społeczeństw tradycyjnych;

- rewolucjonistyczno-endogeny, mówiący, że wewnętrzne sprzeczności społeczeństw tradycyjalistycznych prowadzą do rewolucji, która umożliwia modernizację społeczeństwa;

- rewolucjonistyczno-egzogeny, według którego modernizacja społeczeństw tradycyjalistycznych dokonuje się pod wpływem uwarunkowań zewnętrznych wywołujących kryzys rewolucyjny zakończony procesem modernizacji danego społeczeństwa.

Przykładem koncepcji ewolucjonistyczno-endogennej jest teoria Walta Rostowa zakładająca 5-etapowy proces modernizacji stymulowany czynnikami wewnętrznymi (w pierwszej fazie głównie: rozwój nauki, rolnictwa i przemysłu). Koncepcją ewolucjonistyczno-egzogeną jest teoria światowego systemu gospodarczego Immanuela Wallersteina (np. Wallerstein 1988). Inkorporacja gospodarek poszczególnych społeczeństw w ramy światowego systemu kapitalistycznego dokonuje się w sposób stopniowy (rozwój wymiany handlowej) pod wpływem krajów Centrum – Wielkiej Brytanii i Niderlandów w XVI-XVII wieku. Do teorii rewolucjonistyczno-endogennej należy marksizm, według którego wewnętrzne sprzeczności społeczeństw feudalizmu mają prowadzić do rewolucji, której zwycięstwo jest gwarancją modernizacji społeczeństwa. Teorię Thedy Skocpol można zaliczyć do koncepcji rewolucjonistyczno-egzogennej. W jej ujęciu coraz gorsza pozycja państw tradycyjalistycznych na arenie międzynarodowej, wyrażająca się przegranymi wojnami i utratą sfer wpływów na rzecz krajów kapitalistycznych, zmusza elity rządzące społeczeństw tradycyjalistycznych do podjęcia reform, które kończą się rewolucyjnym przeobra-

żeniem (modernizacją) tradycyjalistycznego społeczeństwa². Wydaje się, że n-Mmh mieści się w ramach stanowiska ewolucjonistyczno-endogenicznego – przeobrażenie feudalnych w kapitalistyczne stosunki własności następuje na drodze ewolucji społecznej (Nowak 1991a) i dokonuje się pod wpływem nieudanych protestów klas uciskanych.

Przyjrzyjmy się bliżej zabiegowi parafrazy. Procedura ta polega na przekładzie problemu Q sformułowanego w języku teoretycznym T na język teorii parafrazującej T^* , który pod pewnym względem uznany jest za lepszy od T (bardziej precyzyjny/abstrakcyjny). Jeżeli uda się w języku koncepcji parafrazującej odtworzyć wszystkie założenia pytania Q i rozwiązać go własnymi środkami, mamy do czynienia z rekonstrukcją tego problemu. Bywa tak, że koncepcja, na którą przekłada się problem Q , jest zbyt uboga. Wówczas odtwarza się tylko niektóre założenia problemu Q , a przekład ten staje się jego rekonstrukcją częściową, czyli parafrazą. Parafraza polega zatem na sformułowaniu w języku koncepcji T^* pewnego analogonu Q^* posiadającego z Q pewne wspólne założenia (Nowakowa 1991, s. 81-83)³.

Dzięki temu na gruncie nowego systemu teoretycznego parafrazowany problem zyskuje odmienną rangę teoretyczną. Parafraza może dać wynik pozytywny, jeżeli tezy koncepcji parafrazowanej w języku koncepcji parafrazującej okażą się prawdą, lub negatywny, który zachodzi, gdy tezy koncepcji parafrazowanej w języku koncepcji parafrazującej okażą się fałszem (Łastowski, Nowak 1979, s. 3-4; Nowak 1998, s. 77-79)⁴.

Niniejszy artykuł składa się z dwóch zasadniczych części. W części pierwszej przeprowadzam intuicyjną rekonstrukcję teorii rewolucji Skocpol, przedstawiając przyjmowane przez nią założenia teoretyczne oraz conceptualizację: procesów modernizacyjnych, natury władzy państwowej, społeczeństw agrarnej biurokracji i mechanizmu zwycięskiej rewolucji. W drugiej dokonuję parafrazy tej koncepcji w terminach n-Mmh, która będzie przebiegać w czterech wyróżnionych krokach, a mianowicie w terminologii zakładanej przeze mnie koncepcji parafrazującej: proces modernizacji, status władzy politycznej, strukturę społeczeństwa agrarnej biurokracji i sam mechanizm rewolucji.

² Bardziej systematyczne porównanie wizji polityki i koncepcji rewolucji u Marksa i Skocpol: Brzechczyn 2009, zaś wpływ rewolucji na proces demokratyzacji w socjologii historyczno-porównawczej: Brzechczyn 2010b.

³ Nawiasem mówiąc, w heurystyce inspirowanej idealizacyjną teorią nauki wyróżnia się cały szereg procedur interpretacyjnych, np. interpretacja historyczna, interpretacja adaptacyjna, rekonstrukcja idealizacyjna, rekonstrukcja intuicyjna, parafraza, których wzajemny związek nie jest całkiem jasny, a w każdym razie nie był przedmiotem systematycznej eksploracji badawczej.

⁴ Na gruncie idealizacyjnej teorii nauki parafrazę innych koncepcji przeprowadzili m.in. Nowakowa (1992) i Egiert (2000), zaś Nowak (2000) na gruncie nie-Ewangelicznego modelu człowieka przedstawił parafrazę koncepcji społecznych Gombrowicza.

1. Teoria rewolucji społecznej. Próba prezentacji

1.1. Założenia teoretyczne

Teoria rewolucji społecznych Skocpol opiera się na następujących dyrektywach metodologicznych:

Po pierwsze, adekwatne zrozumienie społecznych rewolucji wymaga, aby teoretyk przyjął nie-woluntarystyczną, strukturalistyczną perspektywę w wyjaśnianiu przyczyn rewolucji i procesów społecznych [...]. Po drugie, społeczne rewolucje nie mogą być wyjaśniane bez systematycznego odniesienia do międzynarodowych struktur i światowego rozwoju historycznego [...] Po trzecie, aby wyjaśnić przyczyny i rezultaty społecznych rewolucji, konieczne jest konceptualizować państwa jako organizacje posiadające władzę administracyjną i dysponujące przymusem – organizacje, które są potencjalnie autonomiczne (choć oczywiście są również warunkowane przez nie) wobec socjoekonomicznych interesów i struktur (Skocpol 1979, s. 14).

Autorka łączy w swojej koncepcji pewne idee marksowskie – klasowej analizy struktury gospodarczej – z koncepcjami politycznego konfliktu. Piszze ona:

Marksowska koncepcja relacji klasowych, opierająca się na kontroli własności produkcyjnej i zawłaszczaniu ekonomicznej nadwyżki od bezpośrednich producentów przez klasy nie-producentów, jest według mnie niezbędnym teoretycznym narzędziem służącym do analizy pewnych typów fundamentalnych sprzeczności w społeczeństwie (Skocpol 1979, s. 13).

Z kolei teoretycy politycznego konfliktu pozwalają, według niej, odpowiedzieć na pytanie:

Kiedy i w jaki sposób klasy dominujące są w stanie przystąpić do kolektywnego politycznego działania? Aby odpowiedzieć na tak postawione pytania, argumenty z zakresu teorii politycznego konfliktu utrzymujące, że zbiorowe działania oparte są na grupowej organizacji i dostępie do zasobów, często włączając w to zasoby w postaci stosowania przymusu, są szczególnie owocne (Skocpol 1979, s. 13-14).

Analizowane przez nią rewolucje mają być nader rzadkimi wydarzeniami w historii, ponieważ są:

[...] gwałtownymi przekształceniami państw i struktur klasowych społeczeństw, którym towarzyszą, oraz są częściowo dokonywane przez oddolne klasowe rewolty. Społeczne rewolucje należy oddzielić od innych typów konfliktów i procesów transformacyjnych przez dwie współwystępujące w nich składowe: strukturalną zmianę połączoną z klasowym przewrotem i połączenie politycznej i społecznej transformacji (Skocpol 1979, s. 4).

Oprócz nich autorka wyróżnia rebelie, które są ruchami społecznymi zachodzącymi wyłącznie w wymiarze ekonomicznym, i rewolucje polityczne, które prowadzą wyłącznie do przemian w wymiarze politycznym życia społecznego. Wyróżniony przez nią typ rewolucji jest zatem przekształceniem zachodzącym zarówno w gospodarczej, jak i politycznej sferze życia społecznego.

1.2. Proces modernizacji

W teorii Skocpol modernizacja pojmowana jest jako ponadnarodowy proces rozwoju ekonomicznego charakteryzujący się industrializacją, upowszechnieniem pracy wolnonajemnej i procesów wymiany za pośrednictwem mechanizmów rynkowych. Przemiany te prowadzą z kolei do zmian w innych sferach życia społecznego, głównie w instytucjach politycznych i prawnych, przyczyniając się do powstania nowoczesnego, biurokratycznego (w sensie Weberowskim) państwa. W pierwszej fazie, w XVIII wieku, dokonała się samoistna modernizacja Anglii. W XIX stuleciu dotarła ona do innych krajów Europy oraz do niektórych społeczeństw pozaeuropejskich (Japonia). W jej wyniku ukształtował się międzynarodowy rynek gospodarczy, który włączył w relacje wymiany kraje kapitalistyczne, a także te, które z rozmaitych powodów znalazły się poza tak pojmowanymi procesami modernizacyjnymi.

Modernizacja zachodziła w określonym kontekście międzynarodowym – był nim międzynarodowy system rywalizujących ze sobą państw. Europejską osobliwością tego systemu było to, że żadne imperialne państwo nie kontrolowało całego terytorium Europy i jej zamorskich posiadłości. Zdaniem Skocpol międzynarodowa rywalizacja państw była bodźcem do ekspansji kolonialnej Hiszpanii w Ameryce Łacińskiej. Później rywalizacja Anglii z Francją doprowadziła do zbudowania przez ten pierwszy kraj imperium kolonialnego. Przewaga Anglii w rywalizacji międzynarodowej była możliwa dzięki wcześniejszemu wejściu tego kraju na kapitalistyczną ścieżkę rozwoju. Wreszcie w XIX wieku rywalizacja państw europejskich doprowadziła do podboju całego świata. I znów jak poprzednio, przewaga państw europejskich nad resztą świata była możliwa dzięki dokonującym się tam wcześniej procesom modernizacyjnym. Mechanizm rywalizacji międzynarodowej nakładał się zatem na procesy modernizacji, choć był od nich niezależny:

[...] państwa narodowe są, na poziomie bardziej fundamentalnym, organizacjami zmierzającymi do utrzymywania kontroli nad swoimi terytoriami i zamieszkującą je ludnością oraz podejmującymi aktualne czy potencjalne militarne współzawodnictwo z innymi państwami – członkami międzynarodowego systemu. Międzynarodowy system państw jako międzynarodowa struktura militarnej konkurencji nie była pierwotnie stworzona przez kapitalizm. W historii nowożytnego świata reprezentuje ona analitycznie autonomiczny poziom nadnarodowej rzeczywistości – współzależna w swojej strukturze i dynamice od światowego kapitalizmu, lecz nie redukowalna do niego. Wojownicze tendencje i międzynarodowa przewaga (lub zapóźnienie) państw nie są całkowicie eksplikowalne w kategoriach ich wewnętrznych stosunków gospodarczych lub ich międzynarodowej ekonomicznej pozycji. Takie czynniki jak administracyjna skuteczność, polityczna zdolność do mobilizacji społecznej czy międzynarodowe położenie geograficzne są również ważne (Skocpol 1979, s. 22).

1.3. Natura władzy państwowej

Według Skocpol proces modernizacji przebiega w autonomicznym wobec niego międzynarodowym systemie rywalizujących ze sobą państw. W związku z tym warto przyjrzeć się tej podstawowej jednostce układu międzynarodowego, jaką jest państwo. Jego autonomia opiera się na tym, że „państwo [...] ma podwójne Janusowe oblicze polegające na jego wewnętrznym dualistycznym zakotwiczeniu w podzielonych klasowo socjoekonomicznych strukturach i międzynarodowym systemie państw” (Skocpol 1979, s. 32). W ujęciu autorki państwo jest potencjalnie autonomiczne wobec klasy dominującej w społeczeństwie:

Państwowe organizacje nieuniknienie konkurują do pewnego stopnia z dominującą(-ymi) klasą(-ami) w zawłaszczaniu zasobów gospodarki i społeczeństwa. Cele, na jakie zasoby raz zawłaszczone zostają przeznaczone, mogą być sprzeczne z interesem istniejących w społeczeństwie klas dominujących. Zasoby te mogą zostać przeznaczone na wzmocnienie państwowej maszynierii lub samego państwa. To zaś nieuniknienie zagraża klasie dominującej, chyba że większa potęga państwa jest nieodzowna i aktualnie potrzebna do wsparcia interesów tej klasy. Ale użycie państwowej potęgi w celu poparcia interesów klasy dominującej nie jest zawsze konieczne. Wtedy bowiem, gdy państwowi władcy starają się wypełniać tylko „własne” państwowe funkcje, może dojść do konfliktu z interesem klasy dominującej. Państwo normalnie wypełnia dwa podstawowe zbiory zadań: utrzymuje porządek i konkuruje z innymi aktualnymi lub potencjalnymi państwami (Skocpol 1979, s. 30).

Skocpol zgadza się z Marksowskim podejściem zakładającym, że organizacje państwowe „zazwyczaj wypełniają funkcję obrony istniejącej gospodarki i podtrzymywania struktur klasowych, co normalnie jest najlepszym sposobem wprowadzania porządku” (Skocpol 1979, s. 30). Jednakże w warunkach kryzysu państwo może również prowadzić politykę wobec klas ciemniejących, kierując się własnym interesem:

Wprawdzie w szeroko pojętym interesie zarówno państwa, jak i dominującej klasy (klas) leży utrzymywanie klas podporządkowanych w określonym miejscu struktury społecznej i gospodarczej, to fundamentalny interes państwa polegający na utrzymywaniu czystego fizycznego porządku i politycznego pokoju może prowadzić – szczególnie w okresach kryzysu – do wprowadzania ustępstw wychodzących naprzeciw żądaniom klas podporządkowanych. Te ustępstwa mogą być wprowadzane kosztem interesów klas dominujących, lecz nie kosztem własnych interesów państwa wyrażających się w kontroli ludności, zbieraniu podatków i powoływaniu rekrutów do wojska (Skocpol 1979, s. 30).

1.4. Społeczeństwa agrarnych biurokracji

Jednym z elementów systemu międzynarodowego są państwa tradycjonalistyczne, w których dochodzi do rewolucji. Skocpol analizuje rewolucje w trzech krajach: Francji, Rosji i Chinach. W dalszej prezentacji koncepcji Skocpol

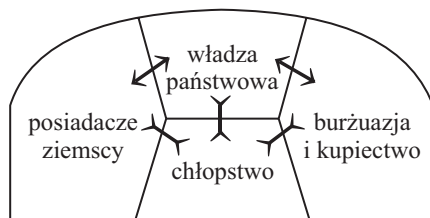
oraz jej parafrazie na język n-Mmh pominię casus chiński, ograniczając się do społeczeństw należących do europejskiej linii rozwoju. Jak zauważa autorka:

[...] porównawcza analiza historyczna pracuje najlepiej wtedy, kiedy jest zastosowana do zbioru kilku przypadków posiadających te same pewne podstawowe cechy. Przypadki analizy muszą zostać dobrane starannie na podstawie jasno sprecyzowanych kryteriów (Skocpol 1979, s 40).

Trzy wymienione kraje zostały wybrane przez Skocpol z trzech powodów: po pierwsze, żaden z nich w swojej historii nie podlegał kolonialnej władzy wyżej rozwiniętych (tj. kapitalistycznych) państw; po drugie, wybuch rewolucji w każdym z trzech krajów był poprzedzony dłuższym lub krótszym okresem kryzysu na arenie międzynarodowej i wewnętrznym konfliktem politycznym, który miał miejsce we Francji w latach 1787-1789, w Chinach w 1911 r., zaś w Rosji w 1917 r.; po trzecie, wybrane społeczeństwa reprezentują ten sam typ systemu społecznego, określony mianem agrarnej biurokracji. System agrarnej biurokracji jest w następujący sposób opisywany przez autorkę:

Agrarna biurokracja jest agrarnym społeczeństwem, w którym społeczna kontrola oparta jest na podziale pracy i koordynacji wysiłków pomiędzy semibiokratycznym państwem a górną warstwą klasy posiadaczy ziemskich. Klasa posiadaczy ziemskich z reguły posiada, zawierającą się we własności ziemi, znaczną (choć w poszczególnych przypadkach zmienną) lokalną i regionalną władzę nad chłopską większością kraju. Częściowo zbiurokratyzowane państwo centralne pobiera podatki i darmową pracę od chłopów. Czyni to zarówno w sposób pośredni, korzystając z pośrednictwa właścicieli, jak i w sposób bezpośredni, ale opierając się (przynajmniej w minimalnym stopniu) na współpracy z jednostkami wywodzącymi się z górnej warstwy ziemskich posiadaczy. Z kolei dla klasy posiadaczy ziemskich poparcie państwa dysponującego przymusem jest konieczne, aby pobierać czynsz i/lub inne świadczenia od chłopów. W politycznym centrum autokrata, biurokracja i armia monopolizują decyzje, i jeszcze (w różnym stopniu i w różny sposób) kumulują regionalną oraz lokalną władzę wyższej warstwy klasy posiadaczy ziemskich i (znow w różnym stopniu) rekrutują indywidualnych członków tej klasy do kręgu elit władzy w systemie państwowym (Skocpol 1976, s. 178-179).

Po tej wstępnej charakterystyce można zrekonstruować relacje społeczne między poszczególnymi podmiotami społecznymi: władzą państwową, klasą posiadaczy ziemskich, klasami handlowo-burżuazyjnymi i chłopstwem. Napięcia społeczne w tym typie społeczeństwa występowały pomiędzy klasami wyższymi (burżuazją, arystokracją ziemską, państwem) a chłopstwem. Pomiędzy klasami handlowo-burżuazyjnymi a – z jednej strony – państwem, z drugiej – klasą posiadaczy ziemskich panował stan pokoju społecznego. Kluczowe w tym modelu społeczeństwa były relacje między władzą państwową a klasą posiadaczy ziemskich. W warunkach stabilizacji społecznej pomiędzy tymi podmiotami społecznymi panował stan pokoju społecznego, który ustępował konfliktowi w warunkach kryzysu politycznego.

Rys. 1. Struktura społeczeństwa agrarnej biurokracji

Objaśnienia: $\rightrightarrows$ konflikt interesów, $\leftrightarrow$ zgodność interesów.

W społeczeństwie agrarnej biurokracji państwo było strukturą protobiurokratyczną. Oznaczało to, że władza administracyjna i wojskowa funkcjonowała w instytucjonalnych ramach monarchii absolutnej. W państwie tego typu dokonała się częściowa specjalizacja urzędów, a urzędnicy poddawani byli hierarchicznej kontroli, która nie obejmowała jednak wszystkich pełnionych przez nich funkcji. W społeczeństwie agrarnej biurokracji dokonało się częściowe zerwanie zależności między piastowaniem urzędów a zarządzaniem posiadanym majątkiem. Jednakże państwo w tym typie społeczeństwa nie stało się w pełni biurokratyczne, gdyż nie dokonała się w nim centralizacja władzy w stopniu charakterystycznym dla państwa narodowego. Jak zauważa autorka:

Jest warto podkreślić, że imperialne państwa starego porządku (*ancien régime*) Francja, Rosja [...] nie były w stanie bezpośrednio kontrolować, a przez to fundamentalnie zreorganizować lokalne socjoekonomiczne relacje w agrarnym sektorze gospodarki. Raczej – były one ograniczone do wariantów lub rozszerzeń funkcji, do których wykonywania zostały zbudowane: prowadzenia wojen zagranicą, nadzorowania społeczeństwa u siebie, aby utrzymać jakiś pozór ogólnego porządku i zawłaszczania socjoekonomicznych zasobów poprzez pobór rekruta, opodatkowanie ludności wiejskiej czy handel (lecz nie robić nic tak trudnego jak pobierać indywidualne dochody?) (Skocpol 1979, s. 48).

W tego typu społeczeństwie rozwijała się gospodarka rynkowa, powstawał handel i przemysł oraz pojawiły się kapitalistyczne stosunki produkcji, które jednakże nie zdominowały gospodarki. Z tego względu klasy handlowo-burżuazyjne były powiązane licznymi więzami z klasą właścicieli ziemskich i protobiurokratycznym państwem, żyjąc z nim – jak to określa autorka – w stanie symbiozy.

Przedstawię teraz relacje między arystokracją ziemską a państwem. W tym systemie społecznym państwo i klasa właścicieli ziemskich były z jednej strony partnerami w eksploatacji chłopstwa, z drugiej – konkurentami. Jak stwierdza Skocpol:

[...] na poziomie lokalnym klasy dominujące nie mogły obronić się same przed chłopskimi rewoltami; musiały one zależeć, chociaż w różnym stopniu, od scentralizowanych monar-

chicznych państw, które wspierały ich klasowe położenie i prerogatywy (Skocpol 1979, s. 49).

Mimo to autorka zauważa, że:

[...] imperialne państwa i klasy posiadaczy ziemskich [...] były również rywalami w kontrolowaniu chłopskiej siły roboczej i zawłaszczaniu nadwyżki w rolno-handlowych gospodarkach. Monarchowie byli zainteresowani w przywłaszczaniu wzrastających zasobów od społeczeństwa i efektywnym kierowaniu ich do rozrostu militarnej władzy czy finansowanego przez państwo i kontrolowanego centralnie rozwoju gospodarczego. Tak więc ekonomiczne interesy klas posiadaczy ziemskich były częściowo przeszkodą, którą trzeba było przezwyciężyć; działo się tak, ponieważ klasy te były przede wszystkim zainteresowane w ograniczaniu rosnącego państwowego zawłaszczania nadwyżki i użyciu państwowych urzędów do powiększania dochodów w sposób, który mógłby wzmocnić ich wewnętrzne socjoekonomiczne *status quo* (Skocpol 1979, s. 49).

Specyfiką społeczeństw agrarnych biurokracji było sprawowanie przez przedstawicieli klas posiadających niższych urzędów w aparacie władzy. Tak to wyjaśnia autorka:

W preindustrialnych państwach monarchowie napotykali na trudności w kierowaniu przez centrum wystarczających zasobów, aby jednocześnie finansować wojny, kulturę i życie dworskie z jednej strony, oraz aparat urzędniczy, z drugiej. W konsekwencji musieli oni zatrudniać urzędników pochodzących z bogatych rodzin. W praktyce byli to zazwyczaj wielcy posiadacze ziemscy. W dodatku państwowy wymiar sprawiedliwości rzadko bezpośrednio ingerował w życie chłopów czy lokalnych wspólnot chłopskich; rządowe funkcje były często przekazywane właścicielom w ich „prywatne ręce” lub nie-biurokratycznym autorytarnym organizacjom kontrolowanym przez lokalnych właścicieli (Skocpol, 1976 s. 184).

[Dzięki temu] Klasy dominujące przywykły wykorzystywać możliwości budowy prywatnych fortun poprzez służbę państwową. Faktycznie takie pośrednie zawłaszczanie nadwyżki poprzez sprawowanie urzędów stało się bardzo ważne w państwach starego porządku, we Francji, Rosji i Chinach (Skocpol 1979, s. 49).

Z drugiej strony ten stan rzeczy prowadził do tego, że:

Do pewnego stopnia członkowie klasy dominującej uzyskali zdolność do samo-swiadomej zbiorowej organizacji wewnątrz wyższych poziomów istniejącej struktury imperialnego państwa, która mogła dawać im możliwość obstrukcji monarchicznych przedsięwzięć zmierzających do zmniejszenia ich dochodów. Taka obstrukcja mogła kulminować się w nieświadomych wyzwaniach wobec autokratycznej władzy politycznej, i w tym samym czasie mogła przynieść nieintencjonalne rezultaty w postaci zniszczenia administracyjnej i militarnej integralności samego imperialnego państwa (Skocpol 1979, s. 49).

Było to źródłem nieustannych konfliktów pomiędzy elitami państwowymi, które dążyły do większej centralizacji władzy, a klasami posiadającymi, które chciały utrzymać *status quo* gwarantujący im przywileje.

Podstawową warstwą ludności w społeczeństwach agrarnej biurokracji była ludność chłopska. Chłopi byli wyzyskiwani z jednej strony przez państwo, a z drugiej przez ziemską

arystokrację i rodzące się klasy burżuazyjno-kupieckie. W społeczeństwach agrarnej biurokracji niezadowolenie chłopskie i groźba wybuchu rewolty była stanem endemicznym (Skocpol 1979, s. 48).

Chłopi są przede wszystkim rolnymi wytwórcami, którzy muszą – z powodu swojej politycznej i kulturowej marginalności oraz relatywnej socjoekonomicznej pasywności, znosić brzemień różnych kombinacji podatków, dzierżaw, pańszczyzny, lichwiarskich procentów i dyskryminacyjnych cen. Chłopi zawsze posiadają podstawy do rebelii przeciwko panom, państwowym urzędnikom i kupcom, którzy ich wyzyskują. Problemem jest nie tyle obiektywny potencjał do wybuchu rewolty na gruncie usprawiedliwionej krzywdy, lecz raczej stopień, w których krzywdy zawsze przynajmniej *implicite* obecne, mogą być zbiorowo dostrzegane i którym można przeciwdziałać (Skocpol 1979, s. 115).

Sytuacja społeczna, w których egzystowała ludność chłopska, stwarzała potencjalne warunki do wybuchu chłopskiego niezadowolenia. Zdolność klasy chłopskiej do rebelii zależała od wystąpienia trzech czynników:

(1) stopnia i sposobów zorganizowania chłopskich wspólnot; (2) poziomu chłopskiej autonomii od bezpośredniego codziennego nadzoru panów i ich aparatu; oraz (3) rozluźnienia państwowych sankcji skierowanych przeciwko chłopskim rewoltom (Skocpol 1979, s. 115).

Warunkiem wybuchu rewolucji jest zatem poziom zorganizowania wspólnot chłopskich. Dwa pierwsze warunki zależą od struktury własności rolnej, która utrudniając zorganizowanie wspólnot chłopskich, uniemożliwia wybuch rewolty. Może się to stać wtedy, gdy istnieją wielkie posiadłości, których właściciele bezpośrednio nadzorują chłopów, lub gdy klasa właścicieli na poziomie lokalnym kontroluje władzę administracyjną i wykonawczą. Natomiast trzeci warunek, decydujący w wybuchu rewolucji, zależny jest od relacji pomiędzy państwem a arystokracją ziemską. Kiedy państwo znajduje się w stabilnej sytuacji międzynarodowej, oba podmioty są partnerami w eksploatacji chłopstwa. Kryzys rozpoczyna się wtedy, gdy:

[...] państwa starego porządku stały się niezdolne sprostać wyzwaniom zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Władza monarchiczna była poddana nowym groźbom i zintensyfikowanej konkurencji ze strony państw ekonomicznie bardziej rozwiniętych. Państwa te były ograniczone w swoich odpowiedziach przez instytucjonalne relacje zachodzące pomiędzy autokratyczną organizacją państwową a klasami ziemskich posiadaczy i agrarną gospodarką. Złapani w krzyżujące się presje wewnętrznej struktury klasowej i zewnętrznych wymagań autokracji i ich scentralizowane administracje oraz armie rozpadły się, otwierając drogę do społeczno-rewolucyjnej transformacji pobudzanej przez oddolne chłopskie rebelie (Skocpol 1979, s. 47).

1.5. Mechanizm zwycięskiej rewolucji

Przedstawię teraz mechanizm rewolucji społecznej. Skocpol rozpatruje międzynarodowy system składający się ze społeczeństw kapitalistycznych i agrarnych biurokracji. W rywalizacji międzypaństwowej systemy agrarnych biurokracji

napotykają wyzwania, którym nie mogą sprostać. Aby zwycięsko rywalizować z krajami, które weszły na drogę modernizacji, społeczeństwa agrarnych biurokracji muszą zbudować skuteczny system podatkowy, więcej środków przeznaczać na zbrojenia oraz zbudować gospodarkę zdolną wypełniać narodowe cele (Skocpol 1976, s. 180). Jednak ze względu na opór klasy posiadaczy ziemskich władza centralna ma ograniczone możliwości dokonania wewnętrznych, pokojowych reform. W szczególności nie może przeprowadzić racjonalizacji systemu podatkowego. Struktura polityczna agrarnych biurokracji sprawia, że władza ma również ograniczony dostęp do zasobów finansowych i ludzkich, kontrolowanych przez klasy posiadaczy ziemskich. Ponadto rząd ma ograniczone możliwości mobilizacji społecznej, gdyż narusza to interesy klasy posiadaczy ziemskich pełniących wobec chłopstwa zarazem rolę państwa i pracodawcy.

Aby sprostać wyzwaniom konkurencji międzynarodowej, wymagającej posiadania sprawnej gospodarki, zdolnej finansować koszty utrzymania armii, administracji i dyplomacji, państwo rozwiązuje kryzys na drodze unowocześnienia struktury gospodarczej i politycznej. Reformy prowadzą do osłabienia związków pomiędzy strukturą państwową a klasą posiadaczy. Gdy państwo przestaje występować w obronie interesów arystokracji, pojawia się możliwość wybuchu chłopskich rebelii, albowiem:

Rolnicze ustroje cechujące się wielkimi posiadłościami zatrudniające chłopów pańszczyźnianych bądź najemnych blokowały wybuch chłopskich rebelii – przykładem mogą być wschodnioeuropejskie posiadłości junkrów – ale przyczyną bierności chłopów nie było to, że byli oni ekonomicznie biedni, ale to, że byli stale poddawani ścisłej kontroli i nadzorowi właścicieli ziemskich i ich służb (Skocpol 1979, s. 193).

I wreszcie czwartym czynnikiem był wpływ radykalnych elit politycznych formujących się na marginesie społeczeństwa:

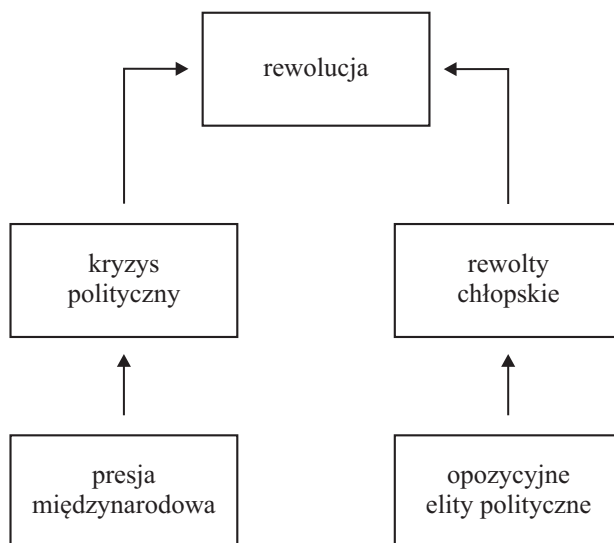
Chociaż chłopskie powstania odgrywały decydującą rolę w każdej z wielkich historycznych rewolucji społecznych, to niemniej wyłączenie skupiania się na chłopach czy na chłopskiej sytuacji w agrarnych biurokracjach nie może dostarczyć kompletnego wyjaśnienia pojawienia się społecznych rewolucji (Skocpol 1979, s. 201).

Takie kompletne wyjaśnienie można uzyskać dopiero wtedy, gdy uwzględnimy wpływ marginalnych elit politycznych. Ogólnie rzecz biorąc, członkowie tych grup społecznych wywodzili się z inteligenckich warstw społecznych. Posiadając wiedzę i umiejętności, które predestynowały ich do służby w aparacie państwowym, nie dysponowali jednak tradycyjnymi źródłami prestiżu (np. szlacheckim pochodzeniem), które upoważniałyby ich do samodzielnego sprawowania władzy. Dlatego naturalnym postulatem opozycyjnych elit było domaganie się równości, zniesienia stanowych przywilejów i wprowadzenia politycznej demokracji. We Francji marginalne elity polityczne wywodziły się

głównie ze stanu trzeciego. W zgromadzeniach ustawodawczych rewolucji francuskiej prym wiodła grupa zawodowa określana mianem notabli – byli to prawnicy i niżsi urzędnicy. O marginalności tej grupy społecznej decydowało zajmowanie przez nich niższych pozycji w strukturze administracyjnej przedrewolucyjnego porządku bądź pochodzenie z prowincjonalnych miast Francji. Z kolei o marginalnym położeniu członków opozycyjnych elit politycznych Rosji decydowało ich pochodzenie społeczne lub przynależność do radykalnych grup politycznych. Bolszewicy często mieli ukończone studia uniwersyteckie, które przygotowywały ich do podjęcia państwowej kariery. Jednak w trakcie studiów przyłączyli się do radykalnych ruchów politycznych, stając się zamiast zawodowymi urzędnikami – zawodowymi rewolucjonistami.

Udział marginalnych elit politycznych w rewolucji pomagał przełożyć praktyczne postulaty masowych wystąpień chłopskich na język postulatów politycznych przekształcających strukturę państwa i społeczeństwa oraz budował wewnętrzną komunikację pomiędzy z natury rozproszonymi i zdecentralizowanymi wspólnotami chłopskimi. Ponadto opozycyjne wobec starego porządku elity polityczne – jakobini i komuniści – dysponowały uniwersalną ideologią, która zachęcała do współpracy ludzi wywodzących się różnych środowisk społecznych i ułatwiała polityczną mobilizację mas. Ideologia ta była jednocześnie światopoglądem, który usprawiedliwiał stosowanie nieograniczonych (tj. niemoralnych) środków do realizacji ograniczonych (czyli moralnych w świetle danej ideologii) celów. Jak zauważa Skocpol, choć rewolucyjna ideologia była koniecznym składnikiem społecznych rewolucji, to jej przebiegu i rezultatów nie da się wyjaśnić poprzez zawartość treściową ideologii, lecz przez spełniane przez nią społeczne funkcje.

Podsumowując teorię Skocpol, można stwierdzić, że zwycięska rewolucja społeczna jest rezultatem działania czterech analizowanych czynników: zewnętrznej presji modernizacyjnej, kryzysu politycznego spowodowanego rozluźnieniem relacji pomiędzy władzą a własnością, chłopskimi rewoltami i wpływem marginalnych elit politycznych. Zewnętrzna presja modernizacyjna prowadzi do pogorszenia położenia międzynarodowego państw agrarnej biurokracji. Elity państwowe starają się sprostać wyzwaniom sytuacji międzynarodowej, przeprowadzając reformy rozluźniające związki pomiędzy władzą polityczną a klasą właścicieli. Działania te prowadzą do wewnętrznego kryzysu politycznego. Pogłębia go wybuch chłopskich rebelii, możliwy właśnie dzięki redukcji zakresu kontroli politycznej państwa nad chłopstwem. Sojusz opozycyjnych elit politycznych z oddolnymi wystąpieniami chłopskimi umożliwia koordynację działań tej klasy społecznej w skali ogólnospołecznej i wyartykułowanie odrębnej wizji porządku społecznego. Prowadzi to do obalenia władzy państwowej i budowy nowego porządku państwowego.

Rys. 2. Schemat rewolucji

W modelu Skocpol uderza pewien automatyzm i mechanicyzm działania wyróżnionych czynników. Decyduje o tym, jak sędzę, koncentracja autorki na makrostrukturalnych wymiarach rewolucji i z tego powodu pominięcie subiektywnej strony procesu historycznego. Uwzględnienie zaś tego wymiaru pozwoliłoby sensownie zadać pytanie, kiedy elity państwowe decydują się na wewnętrzne reformy. Presja modernizacyjna może prowadzić do wewnętrznych reform, ale elity państwowe mogą przeciwstawić się jej w inny sposób: poprzez import technologii wojskowej z wyżej rozwiniętych państw, doprowadzenie do międzynarodowej izolacji społeczeństwa powodującej zanik presji czy lepsze wykorzystanie istniejących zasobów. Wybór wariantu działania zależy od systemu wartości, ideologii i wiedzy elit państwowych, które prezentowana analiza programowo pomija⁵.

W ujęciu Skocpol rewolucja zostaje zakończona dopiero wtedy, gdy rewolucyjne elity stworzą alternatywny porządek polityczny. Istotne jego cechy mają się powtarzać we wszystkich trzech analizowanych przypadkach. Chłopskie ruchy rewolucyjne zmieniły strukturę agrarną swoich krajów. W miejsce auto-

⁵ Podobny zarzut wobec modelu Skocpol wysuwają Burawoy (1989, s. 772), Nichols (1986) i Taylor (1988). Zdaniem Taylora, analizującego rewolty chłopskie, zasadniczą wadą koncepcji Skocpol jest brak w niej *microfoundations*, czyli przyjęcia założeń o racjonalności chłopów i wspólnot chłopskich, pozwalających odtworzyć ich system preferencji, wizję świata i wiedzę o społecznych warunkach działania. Dopiero wtedy – twierdzi Taylor – można mówić o kompletnym wyjaśnieniu rewolucji.

kratycznych i protobiurokratycznych monarchii pojawiły się scentralizowane i w pełni zbiurokratyzowane państwa narodowe. W poszczególnych społeczeństwach przedrewolucyjna klasa wielkich właścicieli straciła swą uprzywilejowaną pozycję na rzecz warstw niższych i dotychczas marginalnych elit politycznych, które przejęły pełnię władzy w postrewolucyjnych państwach. W szczególności klasa wielkich posiadaczy straciła ostatecznie możliwość politycznej kontroli chłopstwa.

W poszczególnych krajach nowe elity polityczne pokonały kontrewolucję i uporały się z próbami zewnętrznej interwencji. Dzięki temu nowa organizacja państwowa stała się bardziej scentralizowana i zrationalizowana niż systemy przedrewolucyjne. Stąd – jak zauważa Skocpol – „była ona bardziej wpływowa wewnątrz społeczeństwa i bardziej potężna i autonomiczna wobec konkurentów w międzynarodowym systemie państw” (Skocpol 1979, s. 161-162). Rozpatrzmy te procesy na przykładzie dwóch krajów: Francji i Rosji.

We Francji nastąpiło przekształcenie monarchii w scentralizowane i w pełni zbiurokratyzowane państwo. Największe zmiany zaszły w dziedzinie wojskowości, gdzie powołano w pełni sprofesjonalizowany korpus oficerski i znacjonalizowano armię. Ocenia się, że przez armię napoleońską od 1804 do 1813 r. przewinęło się ogółem ok. 2,4 mln żołnierzy (Skocpol 1979, s. 198). Wskaźnikiem centralizacji państwa może być również rozrost biurokracji, której liczba w okresie rewolucji wzrosła z 50 do 250 tys., w tym samych urzędników centralnych urzędów z 420 (1788) do 5 tys. (1796) (Skocpol 1979, s. 199). Biurokracja zwiększyła również zasięg swojej władzy nad społeczeństwem cywilnym. Państwo objęło kontrolą szkolnictwo wyższe i średnie, podporządkowało sobie Kościół katolicki, wypłacając duchownym regularne pensje, dokonało usprawnienia aparatu podatkowego i powołało centralny bank Francji emitujący narodową walutę (Skocpol 1979, s. 202).

Podobne przemiany zaszły w Rosji, gdzie powstała profesjonalna i zhierarchizowana biurokracja, która objęła kontrolą społeczną wszystkie dziedziny życia społecznego, upaństwowiając gospodarkę. W przeciwieństwie do Francji w Rosji administracja państwowa była podległa partii komunistycznej i tajnej policji⁶. Nieco inny wynik rewolucji we Francji i Rosji Skocpol tłumaczy następująco:

⁶ Różnice między z jednej strony Francją, z drugiej – Rosją i Chinami na przykładzie kontroli wewnętrznego ruchu ludności zauważa również Torpey (1998). Twierdzi on, że różne formy kontroli migracji istniały we Francji i w Rosji w okresie przedrewolucyjnym. W początkowym okresie obu rewolucji zostały one zniesione, by później m.in. pod wpływem zagrożenia władzy rewolucyjnej zostać wprowadzone. Na tym kończy się jednak różnica między postrewolucyjną Francją a postrewolucyjną Rosją. We Francji, po zakończeniu wojen napoleońskich w połowie XIX wieku, kontrola ludności została prawie całkowicie zniesiona, zaś w Rosji stalinowskiej została – w porównaniu z okresem carskim – znacznie zaostrożona. Ten stan rzeczy praktycznie utrzymywał się aż do reform Gorbaczowa.

Zacznijmy od tego, że rezultaty francuskiej rewolucji są przeciwstawiane rezultatom rewolucji w Związku Sowieckim [...] w sposób sugerowany przez etykietowanie rezultatów rewolucji we Francji jako „burżuazyjnych”. Rosyjska [...] rewolucja spowodowała powstanie kontrolowanych przez partię państwowych organizacji, które przejęły kontrolę nad całą gospodarką [...] i (w taki bądź inny sposób) mobilizowały populację w celu osiągnięcia dalszego narodowego rozwoju ekonomicznego. We Francji jednakże żaden z takich rezultatów nie pojawił się. Zamiast tego kulminacją rewolucji francuskiej było powstanie profesjonalnego, biurokratycznego państwa, które symbiotycznie koegzystowało z kapitalistyczną prywatną własnością, gwarantując zarazem istnienie narodowego rynku (Skocpol 1979, s. 162).

Różnice te autorka wyjaśnia przez inny przebieg wystąpień chłopskich, odmienne tempo narastania kryzysu rewolucyjnego we Francji i w Rosji oraz różne położenie międzynarodowe obu krajów. We Francji wystąpienia chłopskie nie naruszyły struktury własnościowej, gdyż chłopci zadowolili się tylko zniesieniem przywilejów feudalnych. W Rosji natomiast doszło do redystrybucji ziemi. Skocpol wyjaśnia to różnicami w wewnętrznej strukturze klasy chłopskiej we Francji i w Rosji. Francuska klasa chłopska była bardziej rozwarstwiona niż rosyjska. We Francji wykształciła się warstwa bogatych chłopów, którzy, ceniąc indywidualną własność, nie wysuwali roszczeń własnościowych pod adresem feudalnych panów z obawy, że mogłyby one obrócić się przeciwko nim. W rezultacie wieś francuska po zniesieniu feudalnych przywilejów, które było w interesie wszystkich warstw chłopskich, nie była zdolna do dalszego wspólnego działania. W Rosji natomiast istniała długoletnia tradycja wspólnego władania ziemią (*obszczina*). Dzięki formom wspólnego gospodarowania wspólnoty wiejskie były bardziej zjednoczone i mogły skutecznie domagać się podziału pańskiej ziemi, na co skwapliwie w pierwszym okresie rewolucji przystali bolszewicy.

Ponadto inne było tempo narastania kryzysu rewolucyjnego we Francji i w Rosji. Jego narastanie we Francji było wolniejsze, co pozwalało jakobinom korzystać w budowie armii i administracji z doświadczeń i zasobów przedrewolucyjnego porządku. W Rosji kryzys rewolucyjny narastał gwałtowniej, zmuszając bolszewików do zbudowania praktycznie od nowa armii i administracji podporządkowanej partii. Inne było położenie międzynarodowe obu krajów. Po rewolucji „silna pozycja Francji na kontynencie sprzyjała kierowaniu rewolucyjnej mobilizacji w stronę militarnego ekspansywnego nacjonalizmu niż dalszej politycznie kierowanej transformacji w domu” (Skocpol 1979, s. 234). Rosja narażona była na ataki z zewnątrz, co miało wymuszać gwałtowną industrializację i transformację społeczeństwa dokonaną przez wszystko ogarniające struktury partii-państwa.

2. Modernizacja przez zwycięską rewolucję. Próba parafrazy w kategoriach nie-Marksowskiego materializmu historycznego

2.1. Parafraza modernizacji

Dokonom teraz parafrazy koncepcji Thedy Skocpol na język nie-Marksowskiego materializmu historycznego. Parafraza problemu Q sformułowanego w języku T na język teorii T^* polega na poszukaniu w teorii parafrazującej T^* analogonów teorii T . Jeśli język teorii T^* jest zbyt ubogi, może ulec rozszerzeniu. Zdolność do parafrazowania jest zatem swego rodzaju testem dla teorii T^* , ponieważ w ten sposób ulega rozszerzeniu zakres aplikacji T^* . Należy zatem poszukać w n-Mmh analogonów wyróżnionych elementów teorii Skocpol.

W n-Mmh modernizacja jest następstwem rozwoju formacji kapitalistycznej⁷. W odróżnieniu od poprzednich formacji: niewolniczej i feudalnej system ten wyróżnia się rozdzieleniem władzy i własności (1), najwyższym poziomem autonomii klasy pracowniczej – praca wolnonajemna zastąpiła dawniejsze przymusowe formy zatrudnienia (2) oraz stałym postępem technologicznym (3). W systemie tym występujący konflikt interesów między klasą właścicieli a klasą bezpośrednich producentów rozwiązywany jest poprzez podwyższanie kapitału zmiennego, co jest możliwe w wyniku stałego postępu technologicznego dokonującego się w tej formacji⁸.

W odróżnieniu od ujęcia Skocpol, gdzie modernizacja jest traktowana jako proces rewolucyjny i egzogeniczny, w n-Mmh procesy modernizacyjne traktowane są w sposób endogeniczny i ewolucyjny. Modernizacja społeczna zostaje zakończona wtedy, gdy w ramach kapitalistycznych stosunków własności wytwarzana jest większość produktu społecznego; upowszechniają się zaś one w następstwie działania czynników wewnątrzspołecznych – odpowiedniego układu sił pomiędzy klasą właścicieli a bezpośrednich producentów.

Uwzględnienie jednak wymiaru międzynarodowego, w którym oprócz krajów kapitalistycznych występują również kraje o gospodarce prekapitalistycznej, pozwala rozszerzyć ten obraz przekształceń społecznych w n-Mmh.

⁷ Pierwotna wersja modelu społeczeństwa kapitalistycznego została przedstawiona w: Nowak 1981, s. 116-156 i 244-263, zaś konkretyzacja tego modelu uwzględniająca wpływ instytucji politycznych i ideologii w: Nowak 1991a, s. 105-146, 221-240, 314-330 i 346-354 (wersja angielska: Nowak 1989).

⁸ W n-Mmh modernizacja pojmowana potocznie jako postęp technologiczny nie jest wcale synonimem postępu społecznego. Kryterium postępu społecznego jest zrelatywizowane do typu społeczeństw. W społeczeństwach ekonomicznych jest nim rosnące wyzwolenie pracy, zaś w społeczeństwach politycznych – wzrost autonomii obywatelskiej.

W tym celu trzeba jednak sparafrazować naturę władzy państwowej w terminach tej teorii.

2.2. Status władzy państwowej. Próba parafrazy

Określenia władzy typu: „państwowe organizacje”, „organizacje posiadające władzę administracyjną i dysponujące przymusem” sugerują, że Skocpol charakteryzuje władzę państwową na poziomie instytucjonalnym (Skocpol 1979, s. 31). Podwójna natura państwa ma polegać na tym, że w wymiarze wewnętrznym władza podtrzymuje porządek społeczny, zaś w wymiarze zewnętrznym rywalizuje z innymi państwami. Jednak instytucjonalistyczna perspektywa, nałożona przez Skocpol na władzę, powoduje, że w jej ramach autorka nie potrafi konsekwentnie skonceptualizować zjawiska zewnętrznej agresywności władzy. Przyjrzyjmy się bliżej prezentowanemu przez nią wyjaśnieniu:

Jak pokazywały wydarzenia XVIII stulecia, stawało się coraz bardziej widoczne, że francuska monarchia nie może wypełnić swojej racji stanu. Zwycięstwa w wojnie, konieczne dla uratowania honoru Francji na arenie międzynarodowej, o ochronie morskiego handlu nie wspominając, były poza jej zasięgiem (Skocpol 1979, s. 60).

Wyjaśniając zjawisko rosnącej nieskuteczności przedrewolucyjnej Francji na arenie międzynarodowej, autorka odwołuje się już to do idealistycznych („honor Francji”), już to do ekonomicznych czynników („ochrona morskiego handlu”). Tymczasem, jak sądzę, materialistyczna teoria władzy w n-Mmh pozwala konceptualizować władzę w sposób wolny od wspomnianych niekonsekwencji. W założonej teorii władza jest pewną zbiorowością społeczną ukonstytuowaną przez dyspozycję materialnymi środkami przymusu. Ta nierówność społeczna generuje autonomiczny konflikt społeczny – w interesie klasy władców leży bowiem maksymalizacja sfer regulacji władczej: kosztem klasy obywatelskiej własnego społeczeństwa oraz kosztem obywateli innych społeczeństw. W taki bowiem sposób można wyjaśniać mechanizm agresywności zewnętrznej i aktywności państwa (tj. zinstytucjonalizowanej klasy władców) na arenie międzynarodowej. Specyfikę rozpatrywanych przez Skocpol społeczeństw można wyeksplikować w terminologii n-Mmh następująco: wewnątrz społeczeństwa władza ma charakter solidarystyczny, a na zewnątrz antagonistyczny. Nie wynika to bynajmniej z metafizycznego „podwójnego Janusowego oblicza władzy polegającego na jej wewnętrznym dualistycznym zakotwiczeniu w podzielonych socjoekonomicznych strukturach i międzynarodowym systemie państw”, lecz z faktu, iż w społeczeństwach agrarnych biurokracji wewnętrzny przyrost regulacji władczej jest zablokowany przez klasę właścicieli, a klasie władców nie pozostaje nic innego jak maksymalizować zewnętrzne sfery regulacji władczej. Aby pełniej zrozumieć ten fenomen,

należy sparafrazować opis społeczeństw agrarnych biurokracji w aparaturze pojęciowej n-Mmh.

2.3. Społeczeństwa agrarnych biurokracji. Próba parafrazy

Społeczeństwo agrarnych biurokracji jest układem społecznym, w którym występuje klasa władców oraz klasa właścicieli podzielona na dwa odłamy: właścicieli środków produkcji w miejskim sektorze i właścicieli środków produkcji (ziemi) w agrarnym sektorze gospodarki. Specyfiką tego typu społeczeństw jest fuzja zachodząca pomiędzy władzą a klasą właścicieli ziemskich – przedstawiciele klasy posiadaczy ziemskich pełnią urzędy państwowe, zyskując przez to możliwość politycznej kontroli chłopstwa.

W n-Mmh można wyróżnić dwa podstawowe typy społeczeństw (Nowak 1991a, s. 177-181; pełna klasyfikacja społeczeństw: Brzechczyn 2004, s. 73-86; dalsze rozwinięcia: Ciesielski 2005). Pierwszym typem są społeczeństwa klasowe z rozdzielonymi klasami władców, właścicieli i kapłanów. Drugim zaś – społeczeństwa supraklasowe w których dochodzi do kumulacji podziałów klasowych, w efekcie czego jedna i ta sama klasa społeczna może np. kontrolować środki przymusu i produkcji (społeczeństwo totalitarne), środki produkcji i propagandy (społeczeństwo faszystowskie) czy też przymusu, produkcji i propagandy (społeczeństwo socjalistyczne).

Jednak stosowanie wobec wyróżnionego przez Skocpol zjawiska symbiozy klasowej terminu „układ supraklasowy” jest nietrafne. Parafraza tego typu związków międzyklasowych wymaga zatem rozszerzenia aparatury pojęciowej n-Mmh. Polega ono na zastosowaniu do innych dziedzin życia społecznego siatki pojęciowej stworzonej w teorii władzy. Wyjściowy obraz struktury życia politycznego w tej koncepcji był obrazem dychotomicznym, uwzględniającym jedynie podział na władców i obywateli. Jednakże rozbudowa teorii władzy w n-Mmh zastąpiła ten dychotomiczny obraz sfery politycznej ujęciem trychotomicznym (Nowak 1991c, s. 57-60). Zgodnie z nim w polityce można wyróżnić klasę władców, czyli dysponentów środków przymusu, oraz klasę obywatelską, czyli resztę społeczeństwa pozbawionego tego rodzaju wpływu. W ramach klasy obywatelskiej da się wyróżnić społeczną kategorię rządcy. Są to ci obywatele, którzy za cenę bycia zniewolonym przez władzę mają możliwość zniewalania innych. Przedstawię to w sposób bardziej systematyczny. Załóżmy, że mamy trzy osoby: *A*, *B* i *C*. Osoba *A* posiada sferę wpływu obejmującą fragment pola aktywności osoby *B*. Wynika z tego, że *B* jest zniewolony przez *A*. Możliwa jest sytuacja, w której z kolei *B* posiada własną sferę wpływu obejmującą fragment pola aktywności jakiegoś *C*. Osoba *C* jest zatem zniewolona przez *B*. Jeżeli jest tak, że *B* uzyskał swoją sferę wpływu od *A* w zamian za to, że sam poddał się zniewoleniu z jego strony, to te trzy osoby *A*, *B*, *C*

tworzą łańcuch zniewolenia. Zasadą tego łańcucha jest przetarg polegający na rezygnacji z własnej wolności w zamian za możliwość zniewalania innych. Podział klasowy na władców i obywateli nie pokrywa się z podziałem na tych, co rządzą i są rządzeni. Według referowanego ujęcia kryterium bycia władcą jest czysto materialistyczne – władcą jest ten, kto dysponuje środkami przymusu, a obywatelem ten, kto nie dysponuje środkami przymusu. Kryterium bycia rządcą jest relacyjne – jest nim ten, kto uczestniczy w strukturze zniewolenia.

Ten trychotomiczny obraz wymiaru życia politycznego można uogólnić i społeczną rolę rządcy wyróżnić w pozostałych dwóch sferach życia społecznego: gospodarce i kulturze. Ogólnie można powiedzieć, że rządcą jest ten, kto za cenę ułatwienia (poprzez podporządkowanie) realizacji interesu klasowego przez dysponenta określonego typu materialnego środka społecznego (władcy, kapłanowi, właścicielowi) zyskuje możliwość dominacji (politycznej, duchowej, ekonomicznej) nad innymi. Rozważmy relacje pomiędzy sferą gospodarczą i polityczną.

Rządcą ekonomicznym w gospodarce będzie ten, kto za cenę zgody na wyzysk ze strony właściciela zyskuje możliwość (współ)wyzyskiwania pozostałych. Rządcami ekonomicznymi będą zatem wszyscy, którzy nie mając praw własności, w imieniu właściciela zarządzają powierzonym im majątkiem gospodarczym⁹. W ramach uprawnień przekazanych im przez właściciela mogą oni wpływać na warunki pracy bezpośrednich producentów w danej jednostce gospodarczej, np. kształtować ich dochody (obniżać lub podwyższać premie), określać normy produkcyjne czy ustalać czas pracy. Instytucjonalnym uosobieniem pozycji rządcy będzie np. dyrektor (czy szerzej członkowie zarządu) danej jednostki gospodarczej, majstrowie, zmianowi¹⁰.

Uwzględnienie kategorii rządcy politycznego i ekonomicznego pozwala wyróżnić dwa podstawowe typy symbiozy klasowej. W pierwszym przypadku władca staje się rządcą ekonomicznym. Dzięki temu za cenę poddania się panowaniu ekonomicznemu ze strony właściciela zyskuje możliwość współdecydowania o przeznaczeniu środków produkcji, które wykorzystuje do powiększania swych politycznych wpływów. W drugim przypadku to właściciel staje się rządcą politycznym – za cenę własnego podporządkowania politycznego zyskuje polityczne wpływy, które wykorzystuje do skuteczniejszej realizacji własnego interesu ekonomicznego.

Klasyfikacja przypadków symbiozy klasowej ulegnie wzbogaceniu, gdy uwzględnimy różne typy społeczeństwa klasowego i różne formy realizacji interesu klasowego. Można wyróżnić dwie formy realizacji interesu klasowego: optymalizację i maksymalizację. W przypadku klasy władców maksymalizacja

⁹ Uogólniam tu pojęcie rządcy ekonomicznego, który ma sens historyczny, np. rządcą w majątku.

¹⁰ Przybliżenie poziomu instytucjonalnego gospodarki w n-Mmh: Niewiadomski 1989.

interesu klasowego polega na powiększaniu regulacji władczej, które prowadzi do zmniejszania zakresu autonomii obywatelskiej i rosnącego oporu klasy obywatelskiej. Optymalizacja regulacji władczej polega na utrzymywaniu takiego poziomu panowania politycznego władzy (lub takim przyroście regulacji władczej), który nie prowadzi do oporu obywateli i jednocześnie gwarantuje klasie obywatelskiej pewien poziom autonomii.

W przypadku klasy właścicieli maksymalizacja interesu klasowego polega na powiększaniu dochodów właścicieli, co skutkuje zmniejszeniem dochodów bezpośrednich producentów i rosnącego oporu tej klasy. Optymalizacja interesu klasowego właścicieli polega na utrzymywaniu takiego poziomu dochodów (lub takim ich przyroście), który nie wywołuje oporu bezpośrednich producentów.

Spółeczeństwo klasowe z rozdzielonymi klasami politycznymi i ekonomicznymi może wystąpić w dwóch typach: politycznym i ekonomicznym (Brzechczyn 2004, s. 73-86). W społeczeństwie klasowym typu politycznego klasą dominującą jest klasa władców, a w społeczeństwie klasowym typu ekonomicznego – klasa właścicieli. Dominacja klasy *A* nad klasą *B* oznacza, że w sytuacji konfliktu interesów pomiędzy obiema klasami w dostatecznie długim przedziale czasowym maksymalizowany jest interes klasy *A*.

W społeczeństwie klasowym typu politycznego właściciel-rządca polityczny (i) za cenę podporządkowania politycznego optymalizuje jedynie własny interes ekonomiczny, zaś władca-rządca ekonomiczny (ii) za cenę swego podporządkowania w układzie gospodarczym może maksymalizować swe panowanie w sferze politycznej.

W społeczeństwie klasowym typu ekonomicznego właściciel-rządca polityczny (iii) za cenę podporządkowania politycznego jest w stanie maksymalizować swój interes ekonomiczny, a władca-rządca ekonomiczny (iv) – optymalizować panowanie w sferze politycznej.

W aparaturze pojęciowej *n-Mmh* można wyróżnić dwa typy społeczeństw agrarnych biurokracji: polityczną i ekonomiczną i aż cztery przypadki symbiozy klasowej prowadzącej do różnych społecznych następstw. Przypadek symbiozy klasowej opisywany przez Skocpol należy do typu (iii): właściciel, stając się rządcą politycznym, zyskuje dodatkową możliwość maksymalizacji własnych dochodów, blokując zarazem realizację interesu politycznego władzy. Jest to jednak możliwe w społeczeństwie agrarnej biurokracji typu ekonomicznego. Takim typem społeczeństwa była Francja.

Pozwala to zobaczyć – czego nie dostrzega Skocpol, a staje się to dopiero widoczne z perspektywy odpowiednio poszerzonej aparatury pojęciowej *n-Mmh* – że wyróżniony przez nią ten sam przypadek symbiozy klasowej może prowadzić w dwóch typach społeczeństw agrarnej biurokracji do odmiennych następstw społecznych.

W systemie agrarnej biurokracji typu ekonomicznego właściciele (a ściślej pewna ich warstwa) za cenę podporządkowania władzy politycznej, np. bycia urzędnikami w aparacie państwowym, zyskują możliwość skuteczniejszej eksploatacji zatrudnionych przez siebie bezpośrednich producentów. Są oni rządcami specyficznymi, gdyż są również dysponentami środków produkcji. Właściciele-rządcy polityczni są na tyle lojalni wobec władzy, na ile warunkuje to realizację ich interesu społecznego – maksymalizację produktu dodatkowego. Oznacza to z jednej strony podporządkowanie się – jeżeli jest to korzystne dla realizacji ich interesu klasowego – zaleceniom płynącym z centrum władzy, a z drugiej – opór wobec decyzji władzy, jeżeli ich wykonanie okazuje się dla właścicieli niekorzystne. Stan ten poważnie ogranicza intensyfikację panowania politycznego władców wewnątrz agrarnego społeczeństwa, gdyż poziom kontroli politycznej wyznaczany jest przez interes własności. Zablockowanie przez właścicieli-rządców maksymalizacji wewnętrznej regulacji władczej stwarza potrzebę rekompensaty, którą jest maksymalizacja zewnętrznej regulacji władczej. Taka sytuacja, zdaniem Skocpol, miała miejsce we Francji.

Inaczej jest w społeczeństwie agrarnej biurokracji typu politycznego, w którym to władza jest stroną dominującą. W takim przypadku lojalność właścicieli wobec władzy gwarantuje im jedynie optymalizację, a nie maksymalizację interesu klasowego. W tym układzie społecznym silniejszy partner – władza decyduje bowiem o formach i stopniu wyzysku bezpośrednich producentów przez własność. Władcy w takim społeczeństwie mają większą możliwość intensyfikacji panowania politycznego niż w ekonomicznym wariantcie tego systemu, choć mniejszą od stanu, w którym rządcami byłiby zwykli obywatele pozbawieni jakichkolwiek materialnych środków społecznych.

W świetle tego widać, że wyróżniona przez Skocpol „symbioza klasowa”, zachodząca pomiędzy klasą posiadaczy ziemskich a klasą władców, polega na tym, iż właściciel jest zarazem rządcą politycznym w hierarchii władczej. Jest to szczególnie przypadek w całej gamie odmian symbiozy klasowej, które można wyróżnić w odpowiednio poszerzonej aparaturze pojęciowej n-Mmh (Brzechczyn 2004, s. 95-100 i 300-303). W aparaturze tej odpowiednikiem społeczeństwa agrarnej biurokracji jest zatem społeczeństwo klasowe typu ekonomicznego lub politycznego, w którym właściciele pełnią jednocześnie społeczną rolę rządców politycznych. W społeczeństwie agrarnej biurokracji typu ekonomicznego właściciele za cenę podporządkowania się władzy politycznej mają możliwość powiększania zakresu swojej kontroli politycznej nad bezpośrednimi producentami zatrudnionymi w swoich jednostkach produkcyjnych, co pozwala im skuteczniej maksymalizować dochody. W społeczeństwie agrarnej biurokracji typu politycznego właściciele za cenę podporządkowania się władzy politycznej mogą jedynie optymalizować realizację swojego inte-

resu klasowego, gdyż to władza w decydujący sposób określa formy realizacji interesu klasowego przez własność.

Niedostrzeżenie przez Skocpol możliwości, iż ten rodzaj związków międzyklasowych może wystąpić w dwóch typach społeczeństwa klasowego: politycznym i ekonomicznym, zostało spowodowane przez jej marksowskie inspiracje oraz instytucjonalistyczną perspektywę nałożoną na władzę. Według niej klasy ekonomiczne w społeczeństwie agrarnych biurokracji są bowiem *ex definitione* klasami dominującymi, a państwo może być jedynie potencjalnie autonomiczne wobec struktur ekonomicznych. Rodzi to trudności w konceptualizacji społeczeństwa rosyjskiego. Skocpol deklaratywnie stwierdza:

Rosyjska klasa dominująca [podkreślenie – K. B.] zawłaszczala nadwyżki zarówno bezpośrednio od chłopstwa, jak i pośrednio w formie zapłaty za służbę państwu. Ale w przeciwieństwie do klas dominujących we Francji i w Chinach, rosyjska szlachta była ekonomicznie słaba i politycznie zależna od imperialnej władzy (Skocpol 1979, s. 85).

Cóż to jest za dominująca klasa, można zapytać, która jest gospodarczo słaba i zależna od państwa? Dalszy opis (empiryczny) struktury społecznej Rosji podważa to, co Skocpol zadeklarowała (teoretycznie). Okazuje się bowiem, że:

- status rosyjskiej szlachty i majątek przekazywany z pokolenie na pokolenie miał być zależny od służby carowi,
- ziemie szlachty rodowej były konfiskowane przez państwo i nadawane tzw. nowej szlachcie (szlachcie dworskiej) jako nagroda za służbę państwu,
- posiadłości nadawane szlachcie dworskiej przez carat, aby osłabić społeczny wpływ tej klasy społecznej, nie były rozlokowane w jednym miejscu,
- szlachta rodowa miała obowiązek długoletniej służby państwowej, zniesionej w XVIII wieku (Skocpol 1979, s. 85-90).

Zachwianie równowagi pomiędzy władzą i własnością doprowadziło do tego, jak przyznaje Skocpol, że „ironicznie, chociaż posiadająca poddanych szlachta była coraz bardziej zależna od imperialnego państwa, to państwo stało się coraz mniej zależne od szlachty” (Skocpol 1979, s. 87). To, co jedynie „ironicznie” można dostrzec w języku jednej koncepcji teoretycznej, całkiem „poważnie” można sparafrazować w języku innej teorii społecznej.

Taką możliwość stanowi perspektywa teoretyczna n-Mmh dająca większą swobodę konceptualizacyjnego manewru. Koncepcja ta pozwala bowiem wyeksplikować oprócz społeczeństwa agrarnej biurokracji typu ekonomicznego drugi jej typ – polityczny. Przykładem odrębnych typów społeczeństw klasowych są przedrewolucyjne społeczeństwa francuskie i rosyjskie. Parafrazując koncepcję Skocpol na język n-Mmh, można stwierdzić, że w obu społeczeństwach: francuskim i rosyjskim dochodziło do symbiozy klasowej, w wyniku której właściciele stawali się rządcami politycznymi. Różnica między nimi polegała na tym, że społeczeństwo rosyjskie było społeczeństwem klasowym

typu politycznego¹¹, zaś społeczeństwo francuskie – typu ekonomicznego. Zaważyło to później na przebiegu rewolucji w obu krajach.

Zastanówmy się teraz, jak w świetle n-Mmh można wyjaśnić mniejszą efektywność gospodarek agrarnych biurokracji niż gospodarek kapitalistycznych. Wydaje się, że w tych ostatnich systemach rozdzielenie władzy od własności oraz wycofanie się władzy z regulacji gospodarki na rzecz własności sprawia, że konflikt społeczny pomiędzy właścicielami a bezpośrednimi producentami jest rozwiązywany na drodze korzystnego dla obu stron kompromisu społecznego. W czystym społeczeństwie ekonomicznym jedynym sposobem rozwiązania konfliktu ekonomicznego są ustępstwa właścicieli wobec bezpośrednich producentów. Ustępstwa te mogą przybierać formę rewizji stosunków własności prowadzącej poprzez wzrost autonomii gospodarczej bezpośrednich producentów do wzrostu wydajności pracy lub wzrostu kapitału zmiennego, który jest napędzany postępem technologicznym.

W systemach agrarnych biurokracji symbiotyczne związki pomiędzy władzą państwową a własnością wpływają zarówno na funkcjonowanie polityki, jak i gospodarki. Z jednej strony, czysta klasa władców sprawuje kontrolę polityczną nad obywatelami – bezpośrednimi producentami (wiejskiego sektora gospodarki, czyli ludnością chłopską) nie bezpośrednio, lecz pośrednio, poprzez klasę właścicieli pełniących wobec niej społeczną rolę rządców. W tym układzie społecznym stopień lojalności właścicieli-rządców wobec władzy zależy od maksymalizacji przez nich produktu dodatkowego. Polecenia władzy będące funkcjonalnymi wobec interesu klasowego właścicieli-rządców są realizowane, zaś te, które są z nim niezgodne – zaniechane. Ogranicza to maksymalizację przez władzę kontroli politycznej, czyli – używając języka Skocpol – mobilizacji społecznej.

Z drugiej strony możliwość odwołania się właścicieli do przymusu państwowego wpływa na funkcjonowanie gospodarki (Nowak 1991b, s. 63-65). Właściciele-rządcy polityczni, którzy zapewniają sobie pomoc struktury politycznej, mogą rozwiązać konflikt z bezpośrednimi producentami nie na drodze kompromisu społecznego, lecz tłumiąc ich wystąpienia siłą. Jeszcze lepiej, gdy właściciele mogą trwale zniewolić bezpośrednich producentów. Zapobiega to

¹¹ Trzeba dodać, że na gruncie n-Mmh stawia się tezę mocniejszą. Wedle niej społeczeństwo rosyjskie w pewnych okresach swojej historii było społeczeństwem totalitarnym w wersji politycznej, w którym dochodziło do kumulacji władzy i własności. Jak dowodzą bowiem analizy Leszka Nowaka (1991b), w XVI wieku władza polityczna złała się z dysponowaniem środkami produkcji. Powstała w ten sposób klasa podwójna władców-właścicieli. Rywalizacja pomieszczyków klasy społecznej, która łączyła posiadanie z panowaniem politycznym, z bojarstwem – klasą pojedynczych właścicieli, wypełniała całą społeczną treść nowożytnych dziejów Rosji. Ta anomalia totalitarna spowodowała, że państwowy feudalizm bez stadium wolnokonkurencyjnego przekształcił się w państwowy kapitalizm, a ten w socjalizm, w którym władza polityczna przejęła kontrolę nad środkami produkcji i propagandy.

bowiem ich następemu, ewentualnemu wybuchowi. W ten sposób w konflikt ekonomiczny zostaje uwikłana władza polityczna, gdyż każde wystąpienie przeciwko wyzyskowi przekształca się w wystąpienie przeciwko porządkowi społecznemu. Możliwość deklasacji bezpośrednich producentów sprawia, że głównym źródłem zysków dla klasy właścicieli jest zmniejszanie kapitału zmiennego, a nie stymulowanie np. postępu technologicznego. W konsekwencji prowadzi to do spadku wydajności gospodarki, która pogrąża się w technologicznej stagnacji.

Ponieważ gospodarka produkuje nie tylko środki produkcji i konsumpcji, ale i środki przymusu, jej stan wpływa na zdolność władzy do powiększania zewnętrznej regulacji władczej. Zacořana technologicznie armia sprawia, że klasie władców coraz trudniej przychodzi powiększanie zewnętrznych sfer regulacji władczej oraz utrzymanie w ryzach kontroli krajów już podporządkowanych.

2.4. Parafraza mechanizmu społecznej rewolucji

W ujęciu Skocpol presja modernizacyjna stanowiąca katalizator rewolucji społecznej nie działa na wszystkie niekapitalistyczne kraje jednakowo, ale tylko na *imperial states*. Stąd nieuprawnione jest rozszerzanie analizy na rewolucje w krajach kolonialnych: Wietnamie, Meksyku czy Algierii (Skocpol 1979, s. 287-290). Ponieważ Skocpol nie charakteryzuje bliżej tej kategorii państw ani innych podmiotów systemu międzynarodowego, spróbuję to uczynić w aparaturze pojęciowej zakładanej przeze mnie koncepcji¹². Można wyróżnić następujące typy krajów:

(i) kraj imperialny, który posiada zewnętrzne sfery regulacji władczej w postaci prowincji powstałych w wyniku podboju innych społeczeństw i usunięcia stamtąd rodzimej klasy władców oraz krajów satelickich, które zostały przez niego podporządkowane, z zachowaniem rodzimej władzy;

(ii) kraj suwerenny, który nie posiada zewnętrznej sfery regulacji władczej ani nie stanowi sfery wpływów innych społeczeństw;

(iii) kraj satelicki – przy zachowaniu rodzimej klasy władców jest uzależniony od innego społeczeństwa, przy czym dany kraj satelicki może być przedmiotem wpływów nie tylko jednego, lecz większej liczby krajów oraz sam może posiadać sfery wpływów (lub prowincje);

(iv) kraj prowincjonalny, czyli społeczeństwo podbite przez kraj imperialny, w którym rodzima klasa władców została zastąpiona przez imperialną.

Parafraza kraju imperialnego i wyróżnienie pozostałych kategorii krajów w aparaturze pojęciowej n-Mmh częściowo potwierdza, a częściowo zaprzecza

¹² Opieram się na modelu IV i V społeczeństwa politycznego: Nowak 1991c, s. 169-197.

tezie Skocpol. W świetle n-Mmh presja modernizacyjna działa wprawdzie na wszystkie kraje, lecz w nierównomierny sposób. Najbardziej – w tym przypadku – trzeba się zgodzić ze Skocpol – ulegają jej kraje imperialne, ponieważ imperialna klasa władców, posiadając najrozleglejsze zewnętrzne sfery wpływów, jest najbardziej podatna na zacofanie gospodarcze, niepozwalające jej podjąć rywalizacji z innymi państwami. Presja modernizacyjna, choć w mniejszym stopniu, działa również na pozostałe kategorie krajów: suwerenne, satelickie i prowincjonalne. Zacofana gospodarka utrudnia władzy kraju suwerennego zachować autonomię decyzyjną, władcom kraju satelickiego zmniejszyć stopień uzależnienia od innych podmiotów na arenie międzynarodowej, a krajowi podbitemu wywalczyć niepodległość.

Pojawiające się trudności w uzyskiwaniu nadzwyczajnych przyrostów sfer regulacji władczej sprawiają, że władza decyduje się zmodernizować gospodarkę, czyli zlikwidować związki łączące władzę i własność. Wycofanie się z regulacji gospodarki rodzi z jednej strony kryzys społeczny w relacjach między władcami a właścicielami, z drugiej – umożliwia wybuch rewolt chłopskich. Dzięki udziałowi inteligentnych elit politycznych żywiołowe rebelie chłopskie, wykształcając własne struktury instytucjonalne i samoświadomość ideową, przekształcają się w rewolucje pełne¹³. Takie tylko – według sparafrazowanej koncepcji Skocpol – mają szansę na zwycięstwo.

W parafrazie n-Mmh okazuje się jednak, że – wbrew Skocpol – nie każda zwycięska rewolucja prowadzi do udanej modernizacji. Zwycięska rewolucja skutkuje udaną modernizacją w społeczeństwach klasowych typu ekonomicznego. Przypomnę, że udana modernizacja w świetle n-Mmh prowadzi do rozdzielenia władzy i własności (1), uzyskania wysokiego poziomu autonomii przez klasę pracowniczą (2) i stałego postępu technologicznego (3). W społeczeństwach, w których władza jest klasą dominującą, zwycięska rewolucja zamiast do rozdzielania związków pomiędzy władzą a własnością prowadzi do kumulacji środków przymusu i produkcji w rękach jednej klasy społecznej. Potwierdzeniem tego mogą być odmienne następstwa rewolucji we Francji i w Rosji. Różnice te Skocpol wyjaśnia czynnikami, z jej perspektywy, drugorzędnymi: innym uwarstwieniem chłopstwa rosyjskiego i francuskiego, odmiennym narastaniem kryzysu politycznego w obu krajach i ich położeniem międzynarodowym. Tymczasem z parafrazy przeprowadzonej w aparaturze

¹³ Według Tomczaka (1989) ruchy społeczne posiadają trzy składowe: materialną, instytucjonalną i świadomościową. Rewolucje proste naruszają tylko materialne stosunki podporządkowania klasowego. Jeżeli działania rewolucyjne będą kanalizowane w niezależnych od klasy panującej instytucjach, to ruch społeczny będzie posiadał składową instytucjonalną. Jeżeli zaś ruch rewolucyjny uzyska własną samoświadomość społeczną, to posiadać będzie składową ideową. Rewolucje pełne, w odróżnieniu od rewolucji prostych, zawierają zatem trzy komponenty życia społecznego: materialny, instytucjonalny i ideowy.

pojęciowej n-Mmh wypływa inna odpowiedź. Odmienne następstwa rewolucji wynikały bowiem z typu społeczeństwa klasowego. Francja – w świetle tej parafrazy – była społeczeństwem agrarnej biurokracji typu ekonomicznego, a Rosja – typu politycznego. Dlatego też we Francji wywodząca się z rewolucji władza nie naruszyła struktur własnościowych kraju, maksymalizując w okresie napoleońskim zewnętrzne sfery regulacji władczej. W rezultacie nastąpił tam zanik symbiozy klasowej, charakterystycznej dla okresu przedrewolucyjnego, i utrzymanie wysokiego poziomu autonomii obywatelskiej. W Rosji natomiast rewolucja nie naruszyła dominacji władzy nad własnością. Dlatego dokonana w wyniku rewolucji bolszewickiej polityczna pętla była potrójną pętlą społeczną – władza przejęła dodatkowo dyspozycję środkami produkcji i indoktrynacji. W dłuższej perspektywie podporządkowanie gospodarki władzy politycznej wyjaśnia nieudaną modernizację tego kraju dokonaną w okresie stalinowskim i późniejszą stagnację gospodarczą kraju w okresie breżniewowskim. Dodatkowym argumentem na rzecz przedstawionej tezy może być pierestrojka Gorbaczowa w drugiej połowie lat 80., która byłaby niepotrzebna, gdyby w porewolucyjnej Rosji dokonała się udana modernizacja. Reformy Gorbaczowa można interpretować jako kolejny przejaw ogólnych procesów modernizacyjnych przeprowadzonych w wyniku przegranej wyścigu zbrojeń w latach 80., które zakończyły się rozpadem imperium (Brzechczyn 2003, 2006, 2007a, 2010a) i upadkiem systemu trój-władzy.

Podsumowanie

W odpowiednio poszerzonej aparaturze pojęciowej n-Mmh dokonano kolejno parafrazy:

- procesów modernizacyjnych,
- społeczeństw agrarnych biurokracji,
- krajów imperialnych oraz pozostałych podmiotów systemu międzynarodowego,
- rezultatów zwycięskich rewolucji.

Proces modernizacji można pojmować jako upowszechnianie się kapitalistycznego sposobu produkcji i zaniku symbiozy klasowej. Społeczeństwa prekapitalistyczne są systemami społecznymi, w których dominują symbiotyczne powiązania między władzą a własnością. Jednak w świetle przeprowadzonej parafrazy można wyróżnić nie jeden, lecz dwa typy społeczeństw agrarnej biurokracji: ekonomiczny, w którym przewagę społeczną ma klasa właścicieli, i polityczny, w którym dominuje klasa władców.

Natomiast system międzypaństwowy składa się ze społeczeństw kapitalistycznych (klasowych) i tradycjonalistycznych (zachodzą w nich symbiotyczne

powiązania między klasami) typu ekonomicznego i politycznego. Presja modernizacyjna ze strony społeczeństw kapitalistycznych działa, wbrew Skocpol, na wszystkie kraje, choć w niejednakowym stopniu. Najbardziej podatne na nią są prekapitalistyczne kraje imperialne, które potrzebują nowoczesnej gospodarki w walce o wpływy z pozostałymi krajami. Problemy z przyrostem (lub zachowaniem) zewnętrznych sfer regulacji władczej, spowodowane niewydolną gospodarką, skłaniają władzę do reform osłabiających związki łączące politykę i gospodarkę. Wycofanie się władzy z kontroli życia gospodarczego wyzwala opór klasy bezpośrednich producentów agrarnego sektora gospodarki, która w sojuszu z marginalnymi elitami politycznymi obala dotychczasowy porządek społeczny.

Jednakże – jest to kolejne ograniczenie koncepcji Skocpol widoczne w dokonanej parafrazie – zwycięska rewolucja nie wszędzie inicjuje udaną modernizację. Jej rezultat zależy od typu społeczeństwa agrarnej biurokracji. We Francji, gdzie panował system agrarnej biurokracji typu ekonomicznego, postrewolucyjne przemiany spowodowały zanik symbiozy klasowej i wprowadziły ten kraj na kapitalistyczną drogę. Natomiast postrewolucyjna transformacja w Rosji, gdzie panował system agrarnej biurokracji typu politycznego, nie tylko osłabiła symbiotyczne związki pomiędzy władzą a własnością, ale doprowadziła do kumulacji dysponowania środkami przymusu, produkcji i indoktrynacji. W rezultacie politycznie sterowana modernizacja (za namiastkę której można uznać forsowną industrializację w latach 30. XX wieku) zakończyła się niepowodzeniem.

Dokonana parafraza prowadzi zatem do częściowo pozytywnych wyników, potwierdzających pewne twierdzenia Skocpol wyłożone w języku n-Mmh, oraz do częściowo negatywnych wyników, zaprzeczających pewnym tezom parafrazowanej koncepcji. Oczywiście akceptacja rezultatów przeprowadzonej parafrazy zależna jest od akceptacji koncepcji parafrazującej. Nie są więc one obowiązujące dla kogoś, kto nie uznaje użyteczności twierdzeń n-Mmh dla celów przeprowadzonej parafrazy.

Jak stwierdzono, powyższa parafraza przekłada tezy Skocpol sformułowane w języku historyczno-empirycznym na język teoretyczny, jakim posługuje się n-Mmh. Pozwala to na nowo podjąć pewną kwestię metodologiczną, a mianowicie kwestię zasięgu sformułowanej przez Skocpol teorii: czy jest ona ograniczona – jak pierwotnie chciała autorka – do trzech wyróżnionych przez nią przypadków: Chin, Rosji i Francji, czy też można ją i pod jakimi warunkami stosować do wyjaśniania rewolucji w innych społeczeństwach. Stanowisko Skocpol w tej kwestii jest niejednoznaczne, gdyż pierwotnie ograniczyła ona zasięg swojej koncepcji do trzech krajów: Francji, Rosji i Chin, a później odpowiednio zmodyfikowaną wersję swojej teorii próbowała zastosować do

wyjaśnienia rewolucji w Iranie¹⁴ i w krajach Trzeciego Świata (Skocpol 1982b). Jeszcze innej modyfikacji ujęcia Skocpol dokonał Walter Goldfrank, który próbował wyjaśnić wybuch rewolucji meksykańskiej¹⁵. Po parafrazie teorii Skocpol na język n-Mmh można powiedzieć, że teoria ta najlepiej odnosi się do społeczeństw klasowych, w których dochodzi do przypadków symbiozy klasowej zajmujących w systemie międzynarodowym pozycję imperialną. Do pozostałych społeczeństw tego typu, lecz posiadających status kraju niepodległego, satelickiego lub podbitego w strukturze życia międzypaństwowego teoria ta odnosi się z większym lub mniejszym przybliżeniem.

Literatura

- Ahmad, E. (1982). Comments on Skocpol. *Theory and Society*, **11**, s. 293-300.
- Brzechczyn, K. (2003). Upadek imperium socjalistycznego. Próba modelu. W: K. Brzechczyn (red.), *Ścieżki transformacji. Ujęcia teoretyczne i opisy empiryczne (Poznańskie Studia z Filozofii Humanistyki, 19)*. Poznań: Zysk i S-ka, s. 135-171.
- Brzechczyn, K. (2004). *O wielości linii rozwojowych w procesie historycznym. Próba interpretacji ewolucji społeczeństwa meksykańskiego*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Brzechczyn, K. (2006). Dynamika demokratyzacji. Próba konceptualizacji rozwoju politycznego w republikach postradzieckich. W: K. Brzechczyn, J. Silski (red.), *Demokracja. Między teorią a empirią, ideałem a praktyką*. Poznań: Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, s. 86-121.
- Brzechczyn, K. (2007a). Paths to Democracy of the Post-Soviet Republics: Attempt at Conceptualization. W: E. Czerwińska-Schupp (red.), *Values and Norms in the Age of Globalization*. Bern: Peter Lang, s. 529-571.
- Brzechczyn, K. (2007b). Rozwój teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. Próba analizy metodologicznej. W: K. Brzechczyn, M. Nowak (red.), *O rewolucji*.

¹⁴ Skocpol (1982a) poszerzyła zespół czynników wyjaśniających o czynniki kulturowe i ideologiczne (por. np. Nichols 1986, s. 183) oraz zastąpiła zewnętrzną presję modernizacyjną korzystnymi warunkami międzynarodowymi; również Iran w jej ujęciu nie pasuje do modelu systemu agrarnej biurokracji, lecz państwa rentierskiego uzyskującego większość swoich dochodów ze sprzedaży ropy. Por. komentarze Ahmada (1982), Goldfranka (1982) i Keddzie'ego (1982) oraz prezentację toczonych dyskusji na temat Iranu Chodaka (2012, s. 153-154). O metodologicznym statusie teorii Skocpol i jej związkach z innymi koncepcjami tworzonymi w ramach socjologii historyczno-porównawczej: Brzechczyn 2007b.

¹⁵ Goldfrank (1979) zastąpił czynnik zewnętrznej presji modernizacyjnej w modelu Skocpol czynnikiem tolerancyjnego otoczenia międzynarodowego (*tolerant or permissive world context*, s. 148). Nie jest to tylko zabieg stylistyczny, gdyż w przedstawionej przeze mnie rekonstrukcji Skocpol zewnętrzna presja modernizacyjna jest czynnikiem pośrednio wpływającym na społeczną rewolucję, zaś tolerancyjne otoczenie międzynarodowe w modelu Goldfranka – czynnikiem bezpośrednio wpływającym na przebieg rewolucji.

- Obrazy radykalnej zmiany społecznej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe IF UAM, s. 37-64.
- Brzechczyn, K. (2009). Polityka jako proces rewolucyjnej zmiany społecznej. Od Marksa do współczesnych teorii rewolucji w socjologii historyczno-porównawczej. W: W. Wołosowski (red.), *Koncepcje polityki*. Warszawa: Scholar, s. 273-317.
- Brzechczyn, K. (2010a). O ścieżkach upadku imperium sowieckiego. Próba typologii w świetle nie-Marksowskiego materializmu historycznego. W: A. Nowak (red.), *Ofiary imperium. Imperia jako ofiary. 44 spojrzenia*. Warszawa: IPN – IH PAN, s. 571-582.
- Brzechczyn, K. (2010b). Przegrana wojna czy przegrana rewolucja? Próba parafrazy kontrowersji wokół mechanizmów demokratyzacji społeczeństw zachodnich w socjologii historyczno-porównawczej. *Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*, **14** (2), s. 389-406.
- Brzeziński, J., Łastowski, K. (red.) (1989). *Filozoficzne i metodologiczne podstawy teorii naukowych (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 11)*. Poznań: PWN.
- Buczkowski, P., Klawiter, A. (red.) (1985). *Klasy – światopogląd – idealizacja (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 9)*. Warszawa – Poznań: PWN.
- Burawoy, M. (1989). Two Methods in Search of Science. Skocpol versus Trotsky. *Theory and Society*, **18**, 759-805.
- Chodak, J. (2012). *Teorie rewolucji w naukach społecznych*. Lublin: UMCS.
- Ciesielski, M. (2005). *Problem kumulacji podziałów klasowych we współczesnym kapitalizmie* (praca magisterska napisana w IF UAM, Poznań).
- Egiert, R. (2000). *Parafrazy idealizacyjne. Analiza metodologiczna szkoły w Groningen*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Goldfrank, W. L. (1979). Theories of Revolution and Revolution without Theory. The Case of Mexico. *Theory and Society*, **7**, s. 135-165.
- Goldfrank, W. L. (1982). Commentary on Skocpol. *Theory and Society*, **11**, s. 301-304.
- Guggenheim, S., Weller, R. (red.) (1982). *Power and Protest in the Countryside*. Durham, DC: Duke University Press.
- Keddie, N. K. (1982). Comments on Skocpol. *Theory and Society*, **11**, s. 285-292.
- Łastowski, K., Nowak, L. (1979). Zabieg krytycznej parafrazy. Przedmowa. W: K. Łastowski, L. Nowak (red.), *Konfrontacje i parafrazy (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 4)*. Poznań: PWN, s. 1-4.
- Łastowski, K., Nowak, L. (red.) (1979). *Konfrontacje i parafrazy (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 4)*. Poznań: PWN.
- Nichols, E. (1986). Skocpol on Revolution: Comparative Analysis versus Historical Con-juncture. *Comparative Social Research*, **9**, s. 163-186.
- Niedźwiadek, K. (1985). Struktura i rozwój momentu duchowego. W: P. Buczkowski, A. Klawiter (red.), *Klasy – światopogląd – idealizacja (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 9)*. Warszawa – Poznań: PWN, s. 17-47.
- Niewiadomski, M. (1989). Toward a Model of Economic Institutions. W: L. Nowak (red.), *Dimensions of the Historical Process (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 13)*. Amsterdam: Rodopi, s. 271-281.
- Nowak, L. (1979), *U podstaw teorii procesu historycznego*. Poznań: samizdat.
- Nowak, L. (1981). *Wolność i władza. Przyczynek do nie-Marksowskiego materializmu historycznego*. Poznań: NZS.

- Nowak, L. (1989). An Idealizational Model of Capitalist Society. W: Nowak (red.), *Dimensions of the Historical Process (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 13)*. Amsterdam: Rodopi, s. 217-259.
- Nowak, L. (1991abc). *U podstaw teorii socjalizmu*; t. I: *Własność i władza. O konieczności socjalizmu*; t. II: *Droga do socjalizmu. O konieczności socjalizmu w Rosji*; t. III: *Dynamika władzy. O strukturze i konieczności zaniku socjalizmu*. Poznań: Nakom.
- Nowak, L. (1998). *Byt i myśl. U podstaw negatywistycznej metafizyki unitarnej*, t. I: *Nicość i istnienie*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Nowak, L. (2000). *Gombrowicz. Człowiek wobec ludzi*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Nowak, L. (red.) (1989). *Dimensions of the Historical Process (Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities, 13)*. Amsterdam: Rodopi.
- Nowakowa, I. (1991). *Zmienność i stałość w nauce. Przyczynek do metodologii międzyteoretycznych związków diachronicznych*. Poznań: Nakom.
- Nowakowa, I. (1992). Uwagi o problemie indukcji. Próba parafrazy idealizacyjnej. W: E. Pakszys, J. Such, J. Wiśniewski (red.), *Nauka w świetle współczesnej filozofii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 168-178.
- Rostow, W. (1964). *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1976). France, Russia China: A Structural Analysis of Social Revolutions. *Comparative Studies in Society and History, 2*, s. 175-210.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1982a). Rentier State and Shi'a Islam in the Iranian Revolution. *Theory and Society, 11*, s. 265-283.
- Skocpol, T. (1982b). What Makes Peasant Revolutionary? W: S. Guggenheim, R. Weller (red.), *Power and Protest in the Countryside*. Durham, DC: Duke University Press, s. 157-179.
- Taylor, M. (1988). Rationality and Revolutionary Collective Action. W: M. Taylor (red.) (1988). *Rationality and Revolution (Studies in Marxism and Social Theory, 4)*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 63-98.
- Tomczak, G. (1989). Struktura ruchów masowych. Przyczynek do problematyki rewolucji. W: J. Brzeziński, K. Łastowski (red.), *Filozoficzne i metodologiczne podstawy teorii naukowych (Poznańskie Studia z Filozofii Nauki, 11)*. Poznań: PWN, s. 253-263.
- Torpey, J. (1998). Revolutions and Freedom of Movement: An Analysis of Passport Controls in the French, Russians, and Chinese Revolutions. *Theory and Society, 4*, s. 837-867.
- Trimberger, E. K. (1978). *Revolution from Above. Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*. New Brunswick: Transaction Books.
- Wallerstein, I. (1988). Od feudalizmu do kapitalizmu – jedno czy wiele przejść? W: A. Czarnota, A. Zybortowicz (red.), *Interpretacje wielkiej transformacji*. Warszawa: Kolegium Obryckie, s. 89-106.